

ВПЛИВ КРИЗОВИХ ЯВИЩ НА ГРОШОВІ СИСТЕМИ ДЕРЖАВ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

У статті проаналізовано зміни, що відбулися у функціонуванні та структурних елементах грошових систем міст-держав Північного Причорномор'я під впливом перших економічних та політичних криз, які спостерігалися на українських землях в античні часи. Виявлено, що нововведеннями у грошовому господарстві були поява нових емітентів, монетних типів та покращення якості монетних металів.

In article the changes of function and structural elements of the money systems of states of north coast of Black Sea have been analyzed. The innovations of the money economy, such as appearance of new issuers and types of money and improvement of quality of the coin metals were discovered.

Ключові слова: грошові системи, грошові кризи, емітент, монетний тип, надкарбування, перекарбування.

У VIII-VI ст. до н.е. українське узбережжя Чорного і Азовського морів було масово колонізоване вихідцями з Греції і Малої Азії. Вони попадали у Північне Причорномор'я в пошуках сировини (металів і лісу), хліба, а також рабів і ринків збуту. В одних випадках колонізація мала організований характер, в інших відбувалася стихійно. Колонії володіли повною політичною та економічною незалежністю від своїх метрополій, але при організації свого життя на новому місці використовувався нагромаджений попередньо досвід. Тому переважно переймалися політичний устрій та органи управління, що діяли в метрополії. Як правило, нові колонії були автономними полісами з олігархічним або демократичним устроєм [4, С. 11]. Найрозвиненішими містами Українського Причорномор'я вважають Пантікапей, Херсонес, Ольвію, Німфей, Феодосію, Керкінітиду та Тіру. Кожне з них здійснювало емісію власних грошей, що мало свідчити не тільки про економічну самостійність, але й високий рівень розвитку ремесел та торгівлі. Започаткував монетне карбування Пантікапей в VI ст. до н.е., а найдовше, бо аж до XII ст., випуск грошей тривав в Херсонесі.

Організованість власного монетного господарства, яке характеризувалося оригінальними монетними типами та автономними монетними дворами, органів управління, які відповідали за випуск та обіг монет на внутрішньому ринку, декретів, що регулювали грошовий обіг, переконують у наявності в містах Північного Причорномор'я власних грошових систем. Зрозуміло, що вони не були надто розвиненими, для вибору номіналів використовували найбільш розповсюджені в античні часи вагові системи, мали проблеми з достатністю металу, необхідного для виготовлення монет. Але незважаючи на ті чи інші перешкоди історія свідчить, що єдиною причиною припинення випуску північнопричорноморськими містами власних монет була втрата незалежності. Найбільш показовим у цьому є період кінця IV-III ст. до н.е., коли Боспорське царство, Ольвія та Херсонес вперше зіштовхнулися зі значними кризовими явищами.

Будь-яка криза в античному господарстві знаходила своє відображення в монетах. Тому найбільш активно їхнім дослідженням займалися історики-нумізмати Анохін В. О., Зограф О. Н., Казамазова Л. Н., Каришковський П. О., Мельников О. Н., Молев Є. О., Терещенко А. Є., Шелов Д. Б., Шуст Р. М. та ін. Вони намагалися знайти причини виникнення криз, детально описували всі зміни, які відбувалися у вазі і вигляді монет, та описували способи, завдяки яким вдалося впорядкувати грошове господарство. Необхідно зауважити, що досі немає достатньо літературних та історичних фактів, які б всебічно висвітлювали економіку державних утворень Північного Причорномор'я. Тому нові монетні знахідки є важливим джерелом для відтворення давніх подій, що робить нумізматику однією з найважливіших допоміжних історичних дисциплін для вивчення епохи античності.

Метою даної статті є виявити ті нові елементи, що з'явилися у грошових системах держав Північного Причорномор'я під час перших економічних та політичних криз, які наклали свій відбиток на розвиток античного господарства.

IV ст. до н.е. називають ще періодом найвищого піднесення Боспору, характерними ознаками якого були розквіт економіки, процвітання внутрішньої та зовнішньої торгівлі, формування ринкових відносин, а також централізація випуску монет в столиці Пантікапей [16, с. 43]. А в кінці цього століття вже почалася грошова криза, щодо якої досі не вироблено спільної думки ні відносно причин її виникнення, ні стосовно способів, завдяки яким вона була подолана.

Більшість вчених сходяться на думці, що її початок припадає на кінець IV ст. до н.е. Дехто з них пропонує шукати причини її виникнення в загальній дестабілізації в Північному Причорномор'ї, що була викликана вторгненням сарматських племен. Так, Терещенко А.Є. обґрунтовує, що ця монетна чи грошова криза була викликана скороченням обсягів торгівлі хлібом з державами Середземномор'я і відповідно зменшенням притоку на Боспор і інші міста регіону дорогоцінних металів, призначених для монетного карбування [12, с. 58]. Причинами скорочення такої торгівлі вчений називає конкуренцію дешевшого хліба з птолемейського Єгипту, військово-політичні і демографічні зміни в варварському світі Північного

Причорномор'я, а також погіршення клімату. Прихід сарматів на землі, на яких панували скіфи, призводить до того, що зменшуються поставки хліба від скіфів до Спартоکیدів, які мали монополію на торгівлю хлібом з Грецією. Терещенко А.Є. вважає, що існування державних структур та ініціатив в Боспорському царстві в основному субсидіювалося за рахунок урядової монополії на хліботоргівлю, прибутковість якої в неمالій степені залежала від розмірів і регулярності поставок з варварських територій. Тому скорочення обсягів боспорської хлібної торгівлі призвело до кризи системи отримання державних доходів Боспорського царства [12, с. 63].

Анохін В.О. та Шелов Д.Б. погоджуються, що основною причиною кризи була нехватка дорогоцінних металів [1, с. 54; 15, с. 149]. Але Шелов Д.Б. заперечує її виникнення у зв'язку зі скороченням обсягів торгівлі хлібом з Афінами. На його думку до основних причин необхідно віднести війну зі скіфами, міжусобну війну між синами Перисада I за царський престол, тобто високі військові видатки [15, с. 149].

Характерними рисами грошового обігу у Боспорській державі та його столиці Пантікапеї у III ст. до н.е. є припинення карбування золотих і срібних номіналів, випуск містом лише мідних монет, які швидко зменшувалися в розмірі, втрачали у вазі та падали в ціні [6, с. 182; 10, с. 63]. Впродовж першої половини III ст. до н.е. пантікапейський монетний двір випускав лише мідні монети, але у величезній кількості. Їхній вигляд був неохайним, на монетах містилися стилістичні та технічні огріхи, що пояснювалося поспіхом у випуску. Тільки що випущена мідна монета відразу знецінювалася і треба було піднімати її курс за допомогою надкарбування. Кілька разів в обіг вводили нові серії мідних монет. Але вони також знецінювалися і підлягали перекарбуванню [13, с. 34].

Більшість вчених переконують, що надкарбування, які ставилися на мідних монетах, мали на меті збільшити їх курс на ринку, або іншими словами, підвищити їх номінальну вартість [11; 12, с. 59]. Ця гіпотеза є панівною. Так, Терещенко А.Є. вважає, що важко уявити собі ситуацію, за якої проблеми держави ніяк не відобразилися б на звичайних громадянах. Таке надкарбування монет стало способом збільшення податкового тиску [12, с. 59]. Хоча іншу думку має Шелов Д.Б., який переконує, що такі надкарбування і перекарбування навряд чи могли мати за мету зміну номінальної вартості монет, адже така зміна, яка не супроводжувалася випуском срібла чи більш повноважної міді, нічого не могла дати. Швидше треба бачити в таких операціях підтвердження курсу монети, яка оберталася на ринку [14, с. 35].

Крім того, Молев Є.А. надкарбування монет вважає не кризою, а заходом офіційної грошової реформи, прийнятої державою [10, с. 65]. Причинами її проведення була недостатність металу для карбування монет [10, с. 66]. Грошова реформа мала з одного боку привести до широкого використання на грошовому ринку іноземної валюти з дорогоцінних металів, а з другого вимагала приведення до вартісної відповідності з цією валютою власних розмінних грошей, якими й були мідні монети. Але цієї цілі досягнути не змогли. Раз зіпсована надкарбуваннями монета стала швидко втрачати у вазі. Спроби її надкарбування чи зміни типу не дали позитивних результатів [10, с. 67].

Голенко К.В. вважає, що на зламі IV-III ст. до н.е. в Пантікапеї не тільки відбувся перехід від егінської до легшої родосько-хіоської вагової системи, але й мала місце принципова зміна основи грошового обігу. Масове розповсюдження на чорноморських ринках іноземних золотих монет спричинило перехід від традиційного срібла до золота як основної міри вартості. Зведення срібла до ролі лише допоміжного металу було незрозумілим тодішнім економістам. Протиріччя між звичною і дійсною вартістю срібла призвело до грошової кризи, за якої відбулася відмова від не вигідного в нових умовах карбування срібних монет. Всі функції основного засобу обігу на внутрішньому ринку перейшли до міді з завжди умовним курсом. Звідси впливає її катастрофічне знецінення, бо її курс не був підкріплений емісіями благородних металів. Курс міді падав до тих пір, поки не відобразив реальну ціну цього металу. Власне у карбуванні міді за новою ваговою нормою, досягнутою в результаті стихійного падіння ваги монет, і підтвердження їх курсу емісіями з благородних металів Голенко К.В. бачить вирішення проблем грошового обігу в Пантікапеї [5, с. 149].

Заходи щодо оздоровлення грошової системи Боспорської держави розпочалися з часів правління Левкона II (230-220 рр. до н.е.). Вважалося, що необхідно відновити довіру до монет як засобу обігу. Для цього цар вирішив випустити власні мідні монети, які були важчими і повноціннішими, ніж міські, а їхні типи нагадували типи золотих і срібних монет Александра Македонського, які оберталися в той час в Північному Причорномор'ї. Це був перший випадок на Боспорі, коли монети карбувалися не від імені храму, чи міста, а від імені царя. Левкон II міг сподіватися, що його монета, хоч і була мідною, але містила царське ім'я (ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΛΕΥΚΩΝΟΣ) і через це уникне того знецінення, яке відбувалося з міськими монетами [13, с. 35]. Три номінали міді, які випускалися Левконом II, містили зображення, які мали чіткий військовий характер. Це дозволило дослідникам зробити висновок, що одним з призначень їхнього випуску була оплата військових видатків царя, зокрема, розрахунки з найманцями [13, с. 36].

Те, що монети Левкона II стали першими повноцінними емісіями міді на Боспорі та мали відносно стійкий курс, дозволило деяким дослідникам зробити висновок про значний внесок царської міді у стабілізацію всього грошового обігу Боспору [10, с. 72]. Але інші вважають, що царські монети були небагаточисельними і як більш цінні, ніж деградовані міські монети, швидко випали з обігу [11; 14, с. 37].

Завершальним етапом монетної справи періоду грошової кризи було карбування на початку четвертої чверті III ст. до н.е. монет з новими типами (бородата голова сатира на аверсі і лук і стріли – на

звороті). Ці монети деколи були карбовані на нових монетних кружках, але переважна більшість з них перекарбована з попередніх пантікапейських монет, які оберталися на боспорському ринку. Крім того, була випущена ще одна група мідних монет з зображеннями голови Посейдона на одній стороні і корабельної прори на іншій [14, с. 37]. Останній монетний тип Анохін В.О. приписує храму Посейдона і таким розширенням кола емітентів пояснює досягнення стабілізації грошової системи Боспора [1, с. 59].

У третій чверті III ст. до н.е. відновлюється також карбування срібних монет. Зокрема, випущені наприкінці цього періоду тетрадрахми з головою Аполлона і постаттю коня були високомистецькими та повновартісними [16, с. 44]. Загалом, до кінця століття нормальний грошовий обіг був відновлений. Місце золотих монет, які перестали випускати в Пантікапеї, зайняли іноземні, серед яких особливо популярними були наслідування статерів фракійського царя Лісімаха, що випускалися в Візантії.

Необхідно зауважити, що Мельников О.Н. взагалі заперечує наявність в Боспорі кризи, бо, на його думку, фінансова криза не може тривати більше 80 років. Продовжуючи висновки польського вченого М. Відавського, ті процеси, що відбувалися тоді на Боспорі, називає функціональним відхиленням монетної системи та раннім досвідом максимальної експлуатації монетної регалії [9, с. 209]. Надкарбування і перекарбування монет пояснює намаганням влади збільшити номінальну вартість монет, отримуючи таким чином стабільний дохід за мінімальних затрат, оскільки додатковий метал для виробництва монет не витрачався [9, с. 212]. Але надмірні випуски мідних монет призвели до інфляції (спочатку невеликої, поки мідні монети заповнювали нішу, яка утворилася внаслідок вилучення з обігу золотих і срібних монет, а потім стрімкої). Платоспроможність мідних номіналів почала встановлюватися за власною ринковою вартістю, яка залежала від кількості цих монет в обігу [9, с. 213]. Активно прогресуюча інфляція цілком порушила законодавчі основи гарантування курсу мідних монет по відношенню до привізних золотих статерів. В результаті курс мідних монет постійно падав по відношенню до золота, а девальвація (законодавча фіксація цього падіння) — постійно запізнювалася в часі.

Подібною до Боспору була ситуація в Ольвії. Відомо, що в останній третині IV ст. до н.е. спостерігався значний господарський розквіт полісу, найкращим доказом якого є карбування монет зі всіх основних монетарних металів: золота, срібла та міді [6, с. 129]. Але вже в кінці цього століття розпочинається всебічна криза, яка охопила місто. Поштовхом для неї стала облога у 331 р. до н.е. Ольвії полководцем Александром Македонського Зопіріоном, для визволення з якої ольвіюполіти були змушені звільнити рабів та відмінити всі боргові зобов'язання. І хоча місто вистояло, почалися проблеми у взаємовідносинах з сусідніми племенами, що призвело до погіршення економічної ситуації, адже скоротилися обсяги внутрішньої та зовнішньої торгівлі [7, с. 117]. Зменшення надходжень до скарбниці, необхідність виплати данини скіфам викликали фінансову кризу, що охопила Ольвію.

Спершу проблеми торкнулися випуску золотих монет. Невеликі обсяги її випуску пояснюють тим фактом, що відразу після початку її емісії в Ольвії причорноморський регіон був охоплений засиллям золотих монет Александра Македонського і його найближчих спадкоємців. Конкуренції з ними не витримав навіть Пантікапей, який проводив більш інтенсивне золоте карбування [6, с. 129]. Такі ж проблеми перешкодили і випуску срібних монет, адже впродовж III ст. до н.е. в Ольвії спостерігається довга перерва у їхньому карбуванні [6, с. 130]. Отже, Ольвії катастрофічно не вистачало дорогоцінного металу, щоб здійснювати емісії дорогіших монет.

Початком III ст. до н.е. датується випуск нових ольвійських бронзових монет — борисфенів. Таку назву ті отримали через зображене на їхньому аверсі річне бородате божество Борисфен [3, с. 39]. Широкомасштабну емісію цих монет дослідники пов'язують з позикою у розмірі 3000 золотих статерів, яку надав Ольвії мешканець Херсонеса Аполлоній. Завдяки їй міській владі вдалося наповнити ринок достатньою кількістю розмінної монети [16, с. 30]. Відсутність в обігу повноцінних монет, засилля мідних номіналів спричинили погіршення фінансового стану міста. Надмірні емісії призвели до падіння курсу борисфенів. Вони вже стали умовними мідними монетами, які оберталися за встановленим державою примусовим курсом, і їх реальна вартість була значно нижчою, ніж номінальна [7, с. 119]. Цей курс намагалися підтримувати їх масовими надкарбуваннями і перекарбуваннями.

Але такі заходи тільки посилили кризу. Її дещо вгамували в кінці III ст. до н.е. за допомогою збільшення ваги мідних монет і жорсткого контролю за їх карбуванням з боку нового органу — колегії Семи, яка мала освятити нові монети своїм авторитетом [8, с. 242]. Крім того, на початку II ст. до н.е. в Ольвії відновилося карбування срібних монет. Але навіть це не призвело до повної нормалізації грошового господарства. Вже в першій половині II ст. до н.е. карбування монет стає нерегулярним, а грошова система поступово занепадала аж до розгромлення міста гетами у середині I ст. до н.е.

Найменш відчутно аналізована криза торкнулася Херсонеса. Після періоду найбільшого розквіту у перші десятиліття III ст. до н.е. у Херсонеса псується відносини зі Скіфською державою. Відомо про великий і несподіваний напад скіфів на місто. На відміну від інших міст Херсонес не припинив карбувати срібні монети [16, с. 39; 2, с. 27]. Але спостерігалися надкарбування монет у вигляді дельфіна та переважання на монетних типах зображення місцевої богині Діви, яка на думку херсонітів врятувала місто від загибелі [7, с. 124]. Як бачимо, грошова система Херсонесу постраждала найменше.

Отже, основними причинами виникнення кризових явищ у державах Північного Причорномор'я в

античні часи були погіршення взаємовідносин з оточуючими їх місцевими племенами, внутрішньополітичні та зовнішньоекономічні обставини, що призводили до виведення з обігу монет з дорогоцінних металів, стрімкого знецінення мідних монет та втрати довіри до них з боку економічних суб'єктів. До заходів, що використовувалися державою для стабілізації грошових систем, необхідно віднести розширення кола емітентів, покращення якості металу в монетах, введення нових монетних типів. Необхідно зауважити, що економічні та політичні кризи накладали свій відбиток на функціонування грошового господарства держав українського Причорномор'я, але в жодному випадку не призвели до його повного занепаду.

Література

1. Анохин В. А. Монетное дело Боспора / В. А. Анохин. – К. : Наукова думка, 1986. – 184 с.
2. Анохин В. А. Монетное дело Херсонеса (IV в. до н.э. – XII в. н.э.) / В. А. Анохин. – К. : Наукова думка, 1977. – 176 с.
3. Анохин В. А. Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья / В. А. Анохин. – К. : Наукова думка, 1989. – 128 с.
4. Античные государства Северного Причерноморья: источники, искусство, монеты, Херсонес Таврический, Ольвия, Боспорское царство, Античная Тира / [С. Д. Крыжицкий, М. В. Скржинская, А. С. Русаева и др.]. – Николаев : «Возможности Киммерии», 2004. – 172 с.
5. Голенко К. В. Заметки о медных боспорских монетах III в. до н.э. / К. В. Голенко // Вестник древней истории. – 1972. – № 3. – С. 142-153.
6. Зограф А. Н. Античные монеты / А. Н. Зограф. – М.-Л. : Изд-во Академии наук СССР, 1951. – 265 с.
7. Казаменова Л. Н. Введение в античную нумизматику / Л. Н. Казаменова. – М. : Издательство Московского университета, 1969. – 303 с.
8. Карышковский П. О. Монетное дело и денежное обращение Ольвии (VI до н.э. – IV в. до н.э.) / П. О. Карышковский. – Одесса : А.С.Фридман, 2003. – 684 с.
9. Мельников О. Н. Функциональное отклонение монетной системы Боспора III в. до н.э. / О. Н. Мельников // VII Боспорские чтения. Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Окоз. – Керчь, 2006. – С. 209-217.
10. Молев Е. А. Боспор в период эллинизма : монография / Е.А. Молев. – Нижний Новгород : изд-во ННГУ, 1994. – 140 с.
11. Суханов В. И. Новая схема денежного кризиса в Боспорском государстве в 3 в. до н.э. [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу : <http://archeologia.narod.ru/bospor.htm>.
12. Терещенко А. Е. Истоки экономического кризиса III в. до н.э. / А. Е. Терещенко // Российская археология. – 2010. – № 4. – С. 56-65.
13. Шелов Д. Б. Денежная реформа Левкона II / Д. Б. Шелов // Вестник древней истории. – 1953. – № 1. – С. 30-39.
14. Шелов Д. Б. Еще о боспорских монетах периода денежного кризиса III в. до н.э. / Д. Б. Шелов // Советская Археология. – 1981. – № 2. – С. 31-42.
15. Шелов Д. Б. Монетное дело Боспора VI – II вв. до н.э. / Д. Б. Шелов. – М. : Издательство Академии наук СССР, 1956. – 222 с.
16. Шуст Р. М. Нумизматика: історія грошового обігу та монетної справи в Україні: [навч. посібник] / Р. М. Шуст. – К. : Знання, 2007. – 371 с.

Надійшла 13.10.2010

УДК 658+330.341

Д. В. СОЛОХА

Європейський університет, Донецька філія

ОСНОВНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ІННОВАЦІЙНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ПІДПРИЄМСТВ ПРОМИСЛОВОГО РЕГІОНУ

В роботі розглянуто основні характеристики що впливають та формують інноваційний потенціал підприємств промислово розвинених регіонів України. Досліджено передумови визначення потенціалу, як економічної категорії, визначено особливості його виникнення та розвитку.

In work basic descriptions are considered that influence and form innovative potential of enterprises industrially the developed regions of Ukraine. Probed pre-conditions of determination of potential, as an economic category, the features of its origin and development are certain.

Ключові слова : потенціал, інноваційний потенціал, регіон, підприємство, розвиток.

Сучасний стан справ розвитку економічної системи України, як ніколи за всі роки незалежності є